

Προβλήματα ερμηνείας ανθρωπόμορφων ειδωλίων από την Εγγύς Ανατολή και τη μυκηναϊκή Ελλάδα

Κωνσταντίνος Γαλανάκης
Δρ Αρχαιολογίας

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια από την Εγγύς Ανατολή και από τον μυκηναϊκό ελλαδικό χώρο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού προσφέρουν πολυτιμότερα στοιχεία στη μελέτη της προϊστορικής θρησκείας, η οποία σε ορισμένα σημεία της εμφανίζεται κοινή σε όλη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Πρόκειται άραγε για απεικονίσεις ή παραλλαγές αρχαιότατων θηλυκών θεοτήτων; Πολεμιστές θεούς και θεοποιημένους βασιλείς; Ομοιώματα λατρευτών ή αναθήματα και προσφορές σε ιερούς χώρους και αποθέτες; Στη συνέχεια παρουσιάζονται πληροφορίες σχετικά με την προέλευση, την εμφάνιση, τις χειρονομίες των ειδωλίων και τα αρχαιολογικά δεδομένα από σημαντικές και επιλεγμένες θέσεις της μυκηναϊκής Ελλάδας και της Εγγύς Ανατολής, όπου έχουν βρεθεί αρκετά από αυτά. Επίσης εξετάζεται ο διαπολιτισμικός χαρακτήρας μερικών από αυτά, σε συνάρτηση πάντοτε με το ερώτημα ποιους μπορεί να απεικονίζουν και τι πιθανόν να συμβολίζουν τα ειδώλια αυτού του τύπου.

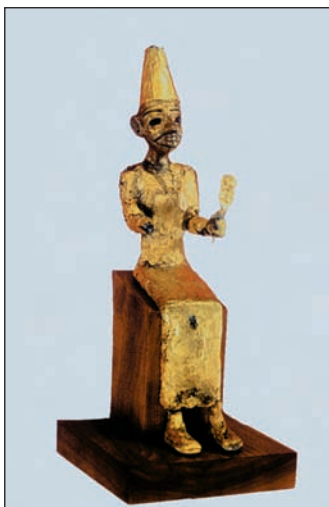
Το βασικό ζητούμενο σε αυτό το άρθρο είναι να διευκρινιστεί η λειτουργία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων από θέσεις της Εγγύς Ανατολής (εικ. 1), ειδικότερα εκείνων που χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο κατά την Υστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) περίοδο, η σχέση τους με τα μυκηναϊκά ανθρωπόμορφα ειδώλια, ο διαπολιτισμικός χαρακτήρας τους και το ποιους ή τι αναπαριστούν.

Αρχικά, προτού εξετασθούν τα ειδώλια μεσοανατολικής προέλευσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το πάνθεον της θρησκείας (ή των θρησκειών) της Εγγύς Ανατολής κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν εξαιρετικά πλούσιο και ποικιλόμορφο. Πολλές θεότητες μαρτυρούνται σε σχέση με τη γονιμότητα, τον πόλεμο και τη φύση. Η τοπική λατρεία πρέπει να δέχθηκε πολλές επιρροές από τις παλαιότερες σουμεριακές και ακκαδικές θρησκείες και τις παραλλαγές τους στη Βόρεια Συρία (θέση Ebla/Tell Mardikh)¹ και στην Ανατολία (θέσεις Kultepe (Kanesh), Alaca Hüyük) που ήκμασαν κατά την 3η χιλιετία π.Χ.²

Εδώ θα αναφερθούμε στις ανατολικές προέλευσης θεότητες. Πρώτος ιεραρχικά είναι ο ανώτερος πατέρας-θεός και δημιουργός Ελ (El), χειριστής και κριτής όλων των θεμάτων που αφορούσαν θεούς και ανθρώπους (εικ. 2). Ο Βάαλ (Baal) ήταν σημαντικός θεός που προσδιόριζε τον «παγκόσμιο» θεό της γονιμότητας και ο άρχων, ο κύριος της γης (εικ. 3). Ονομαζόταν επίσης κύριος της βροχής και της δρόσου και θεός της καταιγίδας. Στις πινακίδες της Ρας Σάμρα-Ουγκαρίτ (Ras Shamra-Ugarit), στη βόρεια Συρία, που χρο-

1. Χάρτης με τις κυριότερες θέσεις της Εποχής του Χαλκού στη Συρο-παλαιστινιακή περιοχή.

2. Χάλκινο ειδώλιο καθιστής ανδρικής μορφής με κωνικό κάλυμμα κεφαλής, πιθανώς παράσταση του πατέρα-θεού Ελ. Το ειδώλιο φέρει εξ ολοκλήρου επίστρωση από φύλλο χρυσού. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου τονίζονται με μαύρες ψηφίδες, πιθανώς από πίσσα. Ύψος: 25,4 εκ. 1350-1200 π.Χ., Ύστερη Εποχή του Χαλκού II. Ναός 2048, Μεγιδδώ (στρώμα VII-VI), Oriental Institute of Chicago Museum, αρ. A18316.

3. Χάλκινο ειδώλιο του «εφορμόντος» θεού Βάαλ, από την Ουγκαρίτ. Το αιγυπτιακό κωνικό κράνος και το πρόσωπο του ειδωλίου είναι επενδεδυμένα με φύλλο χρυσού. 14ος αι. π.Χ., Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

νολογούνται στα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ., γραμμένες στη βαβυλωνιακή σφηνοειδή γραφή αλλά και στο τοπικό, σφηνοειδές επίσης αλφάβητο, εμφανίζεται και σε σχέση με την ευφορία και το μαρασμό της φύσης και σε αιώνια διαμάχη μέχρι θανάτου με τον Μοτ (Mot), το θεό του αφανισμού και της στειρότητας. Συνδέεται επίσης με τον Κάτω Κόσμο, πάντοτε όμως σε συνάρτηση με την αδελφή και σύντροφό του Ανάθ (Anat). Η Ανάθ είναι πολύμορφη θεότητα με ποικίλες ιδιότητες και εμφανίζεται με πολλά ονόματα ήδη στις πινακίδες της Ουγκαρίτ ως Ανάθ, Asherah, Ασάρτη κ.ά. (εικ. 4). Συνδέεται με τη γονιμότητα της γης και της γυναίκας, αλλά εμφανίζεται και σε σχέση με τα ζώα ως πρώιμη «Πότνια Θηρών», σε σχέση με τον τοκετό, αλλά περιστασιακά και με τον πόλεμο. Συχνά εμφανίζονται και αστρικές ή σεληνιακές θεότητες όπως ο Ρεσέφ (Reseph), ως συνοδός μεγαλύτερων γυναικείων θεοτήτων ή ως πολεμική θεότητα και αυτός (όπως ο Βάαλ), ο «ερημωτής» των ανδρών στο πεδίο της μάχης.

Η κοινωνική και θρησκευτική συμπεριφορά σε σχέση με τα ανθρωπόμορφα ειδώλια

Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε α) μικρές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες είχαν σχέση με τις δραστηριότητες, την οικιακή οργάνωση και την εγκατάστασή τους μόνο σε επίπεδο οικισμού, και β) μεγάλες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες εκπροσωπούσαν από το βασιλιά, την αυλή του και το ιερατείο σε ευρύτερο αστικό επίπεδο, μπορεί να προσφέρει κάποια στοιχεία σχετικά με την παρουσία ειδωλίων.³ Στην Εγγύς Ανατολή όλες

οι κοινωνικές, θρησκευτικές και οικονομικές αποφάσεις λαμβάνονταν από τη μεγάλη κοινωνική ομάδα, που δεν ήταν προσεγγίσιμη από τα μέλη των μικρών κοινωνικών ομάδων. Οι βασιλείς διοικούσαν είτε ως εκπρόσωποι των θεών είτε ως θεοποιημένα όντα οι ίδιοι, διατηρώντας σημαντικότερες θέσεις στη θρησκευτική ιεραρχία. Αυτή η πρακτική εκφραζόταν με τακτικές αναπροσαρμογές στη θρησκεία, με συγκεκριμένα λατρευτικά τυπικά και αυστηρό έλεγχο των πληροφοριών από τη μεγάλη κοινωνική ομάδα προκειμένου να νομιμοποιήσει την εξουσία της. Προϊστορικά κείμενα, όπως για παράδειγμα οι πινακίδες της Ουγκαρίτ, αναφέρονται κυρίως στις πεποιθήσεις των μεγάλων κοινωνικών ομάδων όσον αφορά τα ονόματα, τους τίτλους και την προσφώνηση των μελών τους και παράλληλα τη χειραγώγηση και τη διαστρέβλωση των πρωταρχικών θρησκευτικών εννοιών. Δεδομένης της σημαντικότητας της θέσης των τοπικών ομάδων των ιερατείων θα μπορούσε να υποθεθεί ότι αρκετά ειδώλια αποτελούν απεικονίσεις προσωπικοτήτων που ανήκαν στις μεγάλες κοινωνικές ομάδες, δηλαδή του βασιλιά, μελών του ιερατείου και εξεχόντων προσώπων της κοινωνίας.

Σε ό,τι αφορά αποθέτες διαφορετικού τύπου, όπως λατρευτικές αρχιτεκτονικές κατασκευές και κτίσματα, είναι μάλλον προφανές ότι τα ειδώλια αποτελούσαν μέρος του κινητού λατρευτικού εξοπλισμού των κτισμάτων αυτών και πιθανότατα παρίσταναν θεότητες ή λατρευτές με τη μορφή ανθρωπίων ή αφιερωμάτων. Πήλινα ειδώλια, λόγω του ευτελούς υλικού τους, ίσως να μην αναπαριστούσαν συχνά θεότητες, κάτι που θα ήταν πιο πιθανό για τα ειδώλια από μέταλλο, είτε συμπαγή είτε κατασκευασμένα με τη μέθοδο του «χαμένου κεριού». Η αναγνώριση συμπληρωματικού αρχαιολογικού υλικού από την ίδια θέση είναι πολύ σημαντική, ειδικότερα σε περιπτώσεις όπου υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες σχετικά με οικιακές λατρευτικές δραστηριότητες. Περίπατα με την απεικόνιση της θεότητας της γονιμότητας (Ανάθ ή Asherah), τα οποία βρέθηκαν σε οικιακούς χώρους στο Τελ-ελ-Αζούλ (Tell el 'Ajjul/Beth Eglayim) της Παλαιστίνης, πιθανώς να υποδείκνυαν την ύπαρξη λατρείας σε οικιακό επίπεδο, όπου τα περίπατα λειτουργούσαν ως φυλαχτά που υποβοηθούσαν τη γονιμότητα.⁴

Υπάρχουν συγκεκριμένα κριτήρια σχετικά με τα ανθρωπόμορφα ειδώλια που σχετίζονται άμεσα με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα: η συγκέντρωση πολλών και παρόμοιων στιλιστικά ειδωλίων σε μια λατρευτική περιοχή ή κτήριο πιθανόν να υποδεικνύει αναπαραστάσεις λατρευτών επειδή η ύπαρξη πολλών θεοτήτων σε έναν μόνο συγκεκριμένο χώρο θα ήταν μάλλον υπερβολική. Κάποιο ειδώλιο μεγάλου μεγέθους μπορεί να αναπαριστά θεότητα, ειδικότερα όταν η θέση εύρεσής του είναι προεξέχουσα. Αν συνοδεύεται και από προσφορές, αυτή η υπόθεση ενισχύεται περισσότερο.⁵ Αν δεχτούμε την άποψη ότι όλα τα ειδώλια αποτελούν απεικονίσεις θεοτήτων, τότε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα σύνολο άγνωστων θεοτήτων, όπου η μορφή

του λατρευτή είναι ολοκληρωτικά απύσχα. Σε αυτή την περίπτωση, κάθε απόπειρα αξιολόγησης της θρησκείας και του λατρευτικού τυπικού θα ήταν δυσανάγνωστη και πιθανότατα ημιτελής.

Ανθρωπόμορφα ειδώλια από την Εγγύς Ανατολή

Προκειμένου να αποσαφηνιστεί ποια ήταν η ταυτότητα των ανθρωπόμορφων ειδωλίων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και τι πράγματι αναπαριστούν, θα ήταν πιο μεθοδικό να πραγματοποιηθεί μια σύντομη διαπολιτισμική συσχέτιση ανάμεσα στην Εγγύς Ανατολή και στον μυκηναϊκό ελλαδικό χώρο. Ένας τέτοιος συσχετισμός δικαιολογείται λόγω των στενών σχέσεων των δύο αυτών περιοχών εξαιτίας του ανεπτυγμένου εμπορίου της εποχής και την αναγνώριση πολλών εισηγμένων ειδωλίων και στις δύο περιοχές που αποτελούν ενδείξεις επιρροής και συνεργασίας μεταξύ τους. Ειδώλια από την Εγγύς Ανατολή άγγιξαν τις ακτές της Μικράς Ασίας, της Κρήτης αλλά και της υπόλοιπης ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας. Η ακρόπολη των Μυκηνών καθώς και η Φυλακωπή (Φάση IV) στη Μήλο έδωσαν μια εξαιρετική σειρά ανθρωπόμορφων ειδωλίων, μερικά από τα οποία είναι σχεδόν πανομοιότυπα με γνωστά παραδείγματα από την Εγγύς Ανατολή.

4. Ελεφάντινο πώμα πυξίδας με παράσταση γυναικείας θεότητας τύπου «Πότνιας Θηρών» (πιθανώς της Ανάθ) από την Ουγκαρίτ. 13ος αι. π.Χ., Λούβρο, Παρίσι, αρ. 11601.

Ο διαχωρισμός των ανθρωπόμορφων ειδωλίων από την Εγγύς Ανατολή σε κατηγορίες με βάση τη στάση του σώματός τους από τη Negbi περιελάμβανε έναν μεγάλο αριθμό ειδωλίων από πολλές προϊστορικές θέσεις της Εγγύς Ανατολής.⁶ Η πρώτη κατηγορία αναφέρεται σε πολεμιστές σε επιθετική στάση, οι οποίοι είναι πιθανώς απεικονίσεις ανδρικών θεοτήτων (Βάαλ, Ρεσέφ), λόγω του οπλισμού τους, σε περιπτώσεις όπου αυτός διασώζεται, και της παρουσίας περίτεχνων καλυμμάτων της κεφαλής ή κερασφόρων κρανών (εικ. 3).⁷ Στην Ουγκαρίτ, τέτοια ειδώλια έχουν βρεθεί μέσα σε αποθέτες προσεκτικά κρυμμένους πριν από την καταστροφή της πόλης τον 12ο αιώνα π.Χ. από εισβολές βορείων λαών και των Λαών της Θάλασσας. Προφανώς ήταν παλαιότερες χρονολογικά απεικονίσεις θεοτήτων επιμελώς τοποθετημένες σε κρύπτες από τους τοπικούς πληθυσμούς ή τις τοπικές θρησκευτικές αρχές προκειμένου να αποφευχθεί ενδεχόμενη ιεροσυλία. Η παρουσία τους έχει καταγραφεί σε κτήρια της ακρόπολης της Ουγκαρίτ και συγκεκριμένα στους δίδυμους διμερείς ναούς του Βάαλ και του Νταγκόν (Dagan) –οι πινακίδες τον αναφέρουν ως πατέρα του Βάαλ– οι οποίοι χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1550-1200 π.Χ.)· επίσης απαντούν στην ιερή περιοχή της Βύβλου, στον παλαιότερο «Ναό του Οβελίσκου» της Μέσης Εποχής

του Χαλκού IIA (περ. 2000-1750 π.Χ.) και στον μνημειακό συμμετρικό «Συριακό Ναό» της Μέσης Εποχής του Χαλκού IIB-Γ (περ. 1750-1550 π.Χ.). Σειρές από εργαστήρια καλλιτεχνών και επεξεργασίας μετάλλων, όπου οι λατρευτές μπορούσαν να προμηθευτούν τέτοια χάλκινα ειδώλια, γεινίαζαν άμεσα με τους ναούς της Βύβλου. Στη θέση Χαζόρ, σύνολα ειδωλίων βρέθηκαν στους δύο μνημειακούς συμμετρικούς ναούς στις περιοχές Η και Α, ήδη σε χρήση από τη Μέση Εποχή του Χαλκού IIB (στρώμα XVI) και γνωστοί με τις ονομασίες «Ναός της Στήλης», αφιερωμένος στο θεό της Σελήνης και στη συνοδό του, και «Ναός του Ορθοστάτη». Στη Μεγιδδώ, το μεγαλύτερο σύνολο ειδωλίων βρέθηκε στον μνημειακό συμμετρικό Ναό 2048, στο ιερό τμήμα της πόλης (στρώματα IX-VII: από τη Μέση Εποχή του Χαλκού IIB-Γ έως την Εποχή του Σιδήρου I, δηλαδή περ. 1650 π.Χ. έως 1000 π.Χ.).⁸

Η δεύτερη κατηγορία ειδωλίων σε στάση ευλογίας ή ευχαριστίας αφορά μορφές με περίτεχνα ενδύματα (καταστόλιστους ποδήρεις μανδύες, χιτώνες με γυριστές άκρες) και στέμματα ή άλλα καλύμματα της κεφαλής. Ένα ειδώλιο που διασώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση από τη Συροπαλαιστινιακή περιοχή αναπαριστά τον πατέρα-θεό Ελ ή κάποιον θεοποιημένο βασιλέα (εικ. 5).⁹ Είναι πολύ πιθανόν κάποια ειδώλια αυτής της κα-

τηγορίας να αναπαριστούν θεότητες ή θεοποιημένους βασιλείς, οι οποίοι αποδίδουν ευλογία στους λατρευτές. Τα ασκεπή ειδώλια και αυτά χωρίς κόμη προφανώς απεικονίζουν λατρευτές, αφού η παρουσία καπέλων και στεμμάτων αποτελεί μάλλον ένδειξη θεϊκής δύναμης ή βασιλικής εξουσίας. Οι ένθρονες μορφές συνήθως κρατούν σκήπτρα, ποτήρια, δοχεία ή κύπελλα και προφανώς παριστάνουν ηγετικές θεότητες όπως τον πατέρα-θεό Ελ με τον εξαιρετικό τρόπο που απεικονίζεται σε χάλκινο ειδώλιο επενδεδυμένο με φύλλο χρυσού από το Ναό 2048 στη Μεγιδδώ (στρώμα VII ή VI) και χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού II (1350-1200 π.Χ.) (εικ. 2). Πολλές από τις ένθρονες μορφές βρέθηκαν έξω από την περιοχή των ναών στη Βύβλο. Όσον αφορά τις παραστάσεις ζευγών, αυτές μπορεί να είναι απεικονίσεις του Βάαλ και της Ανάθ, του θεϊκού δηλαδή ζεύγους που σχετίζεται με τη γονιμότητα, ή του Ελ και της Asherah-Αστάρτης, του θεού-δημιουργού δηλαδή και της Μητέρας Θεάς αντίστοιχα. Είναι πιθανόν κάποια από αυτά να αποτελούσαν απεικονίσεις βασιλικών ζευγών λόγω της σημαντικής θέσης τους στην επίσημη λατρεία και συνήθως συνδέονταν με την αποδοχή προσφορών σύμφωνα με τα αρχεία της Ουγκαρίτ.¹⁰

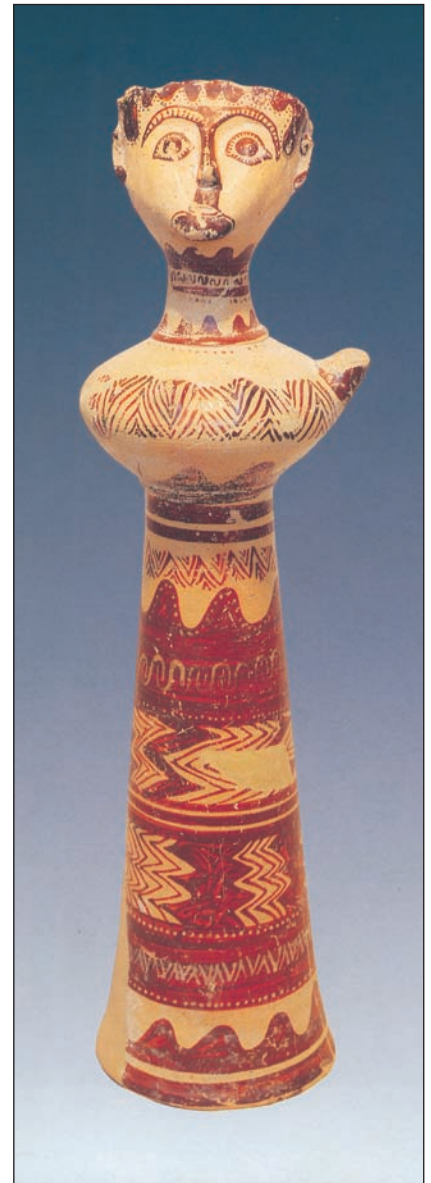
Ανθρωπόμορφα ειδώλια από το Ιερό της Φυλακωπής στη Μήλο

Το πρόβλημα της ερμηνείας γίνεται πιο σύνθετο στη Φυλακωπή (Φάση IV) της Μήλου. Αρκετά πήλινα και χάλκινα λατρευτικά ειδώλια καθώς και ποικίλα αναθήματα έχουν καταγραφεί από το ιερό της περιοχής, το οποίο ιδρύθηκε το 1400 π.Χ. περίπου και καταστράφηκε γύρω στο 1120 π.Χ., αφήνοντας πλήθος σημαντικών ευρημάτων και πληροφοριών σχετικά με την εξέλιξη της θρησκείας στο Αιγαίο κατά την 1η χιλιετία π.Χ. Ένα επίμηκες πήλινο τροχήλατο ειδώλιο, γνωστό ως η «Κυρία της Φυλακωπής» του 1200 π.Χ. (Υστεροκυκλαδική III περίοδος), είναι μάλλον λατρευτικό, λόγω του μεγέθους και της επιμελημένης κατασκευής του (εικ. 6). Ίχνη επιχρωματισμού στο πρόσωπο του ειδωλίου και στο διάκοσμο του ενδύματός του καθώς και η παρουσία μικρότερων ειδωλίων και αφιερωμάτων τα οποία το συνόδευαν ενισχύουν αυτή την άποψη.¹¹ Τα δύο κύρια σύνολα όμως ειδωλίων της Φυλακωπής προέρχονταν από το Δυτικό Ιερό και αποτελούνταν από ανδρικά ειδώλια. Δύο χάλκινα ειδώλια που βρέθηκαν κοντά στο ιερό έχουν αναγνωρισθεί ως ο συριακός θεός Ρεσέφ και σιλιτιστικά παραπέμπουν απευθείας στην

Εγγύς Ανατολή. Είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι η συγκέντρωση αρκετών ανδρικών ειδωλίων στη Φυλακωπή ίσως να δηλώνει μια νέα ή εξελιγμένη θρησκευτική σύλληψη, η οποία σχετίζεται με την εισαγωγή αρσενικών θεοτήτων δίπλα στις ήδη προϋπάρχουσες θηλυκές, σε μια εποχή όπου η θρησκεία είχε αρχίσει την πορεία του σταδιακού μετασχηματισμού της και της μετάβασης από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους.¹² Πιο συγκεκριμένα, όμως, αυτά τα ευρήματα θα πρέπει να συμπεριληφθούν στο σύνολο των χάλκινων αντικειμένων τα οποία είναι γνωστά από τις επικράτειες του Αιγαίου και της Εγγύς Ανατολής και χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

5. Χάλκινο ειδώλιο θεότητας ή βασιλικής μορφής, το οποίο φέρει ψηλό κωνικό στέμμα. Προέρχεται από τη Συροπαλαιστινιακή περιοχή. 18ος αι. π.Χ., Μέση Εποχή του Χαλκού. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, αρ. 1985.262.2.

6. Η «Κυρία της Φυλακωπής», πήλινο ειδώλιο από τη Φυλακωπή της Μήλου. 1200 π.Χ., Υστεροκυκλαδική III περίοδος.

Ένα πιο λεπτό και καλλιγράμμο ειδώλιο, το οποίο βρέθηκε σε επιχωμάτωση κοντά στο Ιερό της Φυλακωπής, είναι πιθανώς εισηγμένο από τη Minet el Beida, το επίγειο της Ουγκαρίτ.¹³ Από το Ανατολικό Ιερό της Φυλακωπής προέρχεται μια «μάσκα» από μικρό και λεπτό φύλλο χρυσού στο οποίο αποτυπώνεται ένα ανθρώπινο πρόσωπο. Η χρυσή αυτή προσωπίδα ίσως να προσαρμοζόταν επάνω σε κάτι συμπαγές, δηλαδή σε κάποιο χάλκινο ή πήλινο λατρευτικό ειδώλιο του ιερού. Η ίδια εφαρμογή παρατηρείται σε ειδώλιο από τη Minet el Beida (εικ. 3), με επίθετη διακόσμηση από φύλλο χρυσού στο κάλυμμα της κεφαλής και στο πρόσωπο, η οποία λειτουργεί πρακτικά και σε αυτή την περίπτωση ως προσωπίδα, αν και κάποιες δευτερεύουσες λεπτομέρειες σε σχέση με τη «μάσκα» της Φυλακωπής είναι διαφοροποιημένες.¹⁴ Ένα πιο τραχύ στην κατασκευή του ειδώλιο, ύψους 12,5 εκ., το οποίο βρέθηκε στο Ανατολικό Ιερό (στρώμα 63, ΥΕ IIIΓ περίοδος), παραπέμπει σε ειδώλιο από τη Μεγιδδώ το οποίο βαστά ρόπαλο και τετραγωνική ασπίδα. Ένα παρόμοιο ειδώλιο, το οποίο βρέθηκε σε επιχωμάτωση του Τοίχου 661 (στρώμα 409, ΥΕ IIIΓ περίοδος), παρουσιάζει και αυτό την εικόνα του «εφορμόντος θεού». Και τα δύο αυτά ειδώλια είναι Συροπαλαιστινιακής προέλευσης και χρονολογούνται στον 13ο αιώνα π.Χ. (Ύστερη Εποχή του Χαλκού II στην Παλαιστίνη).¹⁵

Το εμπορικό πνεύμα στη Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ίσως είναι η μόνη εξήγηση για την παρουσία ειδωλίων από την Εγγύς Ανατολή σε ελληνικά εδάφη. Το ίδιο ισχύει και για τις μεγάλες ποσότητες κυπριακών και μυκηναϊκών αγγείων της ΥΕ IIIA2 και ΥΕ IIIB περιόδου, καθώς και παλαιότερων wokέλυφων αγγείων ήδη από τη MM IB-II περίοδο, τα οποία βρέθηκαν σε στρώματα της φάσης II της Ουγκαρίτ (2η χιλιετία π.Χ.).¹⁶ Ειδικές μελέτες διαπίστωσαν ότι περί το 1400 π.Χ. η μυκηναϊκή κεραμική είχε επικρατήσει πλήρως στην περιοχή της Ουγκαρίτ.¹⁷ Ελληνική κεραμική, ειδώλια, είδη πολυτελείας, λάδι, κρασί, προωθούνταν τακτικά στην Εγγύς Ανατολή, ίσως διαμέσου νησιών του Αιγαίου και της Κύπρου, όπου επίσης θα είχαν εγκατασταθεί μυκηναϊκοί πληθυσμοί ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα π.Χ. Πρέπει να υπήρχαν τεχνίτες οι οποίοι εργάζονταν στην ίδια παράδοση σε ορισμένα κέντρα της Κύπρου και της Συροπαλαιστινιακής περιοχής και που μοιράζονταν κοινές πεποιθήσεις και επιρροές σχετικά με τη λατρεία της Μητέρας Θεάς και της γονιμότητας, πάντοτε σε συνάρτηση με τους συναδέλφους τους στη μυκηναϊκή Ελλάδα. Πολλά από τα ανθρωπόμορφα ειδώλια της Φυλακωπής IV, επομένως, ορθώς ερμηνεύονται ως εισηγμένα από τη Συρία και την Παλαιστίνη. Δεν βρέθηκαν σε περίοπτη θέση μέσα στο ιερό και ο αλλοδαπός χαρακτήρας τους αποκλείει την περίπτωση να σχετίζονται με τοπικές υστεροελλαδικές θεότητες ή σημαντικές προσωπικότητες της εγχώριας θρησκείας. Η έλλειψη άμεσων σχέσεων με τη λατρεία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα ειδώλια αυτά είχαν μόνο δωροθετικό, αναθηματικό χαρακτήρα και ενδεχομένως απεικόνιζαν ανα-

τολικές θεότητες. Τα ειδώλια αυτά κατά πάσα πιθανότητα αφιερώθηκαν στους χώρους του ιερού της Φυλακωπής από αλλοδαπούς λατρευτές ή ταξιδιώτες προερχόμενους από την Εγγύς Ανατολή.

Ανθρωπόμορφα ειδώλια από τη μυκηναϊκή Ελλάδα

Το πιο σημαντικό σύνολο μυκηναϊκών ανθρωπόμορφων ειδωλίων Τύπου Α και Β βρέθηκε στα Δωμάτια 18 και 19 του Θρησκευτικού Κέντρου της ακρόπολης των Μυκηνών. Τα ειδώλια αυτά (κυρίως Τύπου Β) επιδείκνυαν συγκεκριμένες χειρονομίες και μια ποικιλία από επιτηδευμένες στάσεις όπως: α) τα δύο χέρια υψωμένα και κάθετα ως προς το σώμα, β) το δεξί χέρι υψωμένο σχεδόν κάθετα και το αριστερό τοποθετημένο μπροστά στο στήθος και γ) τα δύο χέρια τοποθετημένα μπροστά στο σώμα σχεδόν οριζόντια και ενωμένα μεταξύ τους.¹⁸ Οι χειρονομίες αυτές μάλλον υπονοούσαν την «επιφάνεια» της θεότητας, λατρευτικές προσφορές, ευλογία ή επίκληση.¹⁹ Θα ήταν καταλληλότερο να δεχτούμε την παραδεκτή άποψη ότι τα ειδώλια των Μυκηνών αποτελούν απεικονίσεις λατρευτικών πρακτικών ιδίως από λατρευτές και ειδικότερα παραστάσεις τελετουργικών προσφορών.²⁰ Αυτό επιβεβαιώνεται από την έλλειψη ατομικών, ιδιαίτερων γνωρισμάτων και την παράλειψη των ανατομικών χαρακτηριστικών του φύλου.²¹ Αν τα ειδώλια αυτά αποτελούσαν απεικονίσεις θεοτήτων, τότε θα ήταν απαραίτητο να δοθεί έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φύλου είτε επρόκειτο για ανδρικές είτε για γυναικείες θεότητες. Οι στάσεις και οι χειρονομίες τους είναι αντιπροσωπευτικές του λατρευτικού τυπικού, το οποίο εκτελούνταν με συνέπεια από τους ανώνυμους λατρευτές προς την υπηρεσία της κυρίαρχης θεότητας ή των θεοτήτων.

Η παρουσία ειδωλίων με χαρακτηριστικές στάσεις του σώματος και με έμφαση στο στοιχείο της λατρείας στη μυκηναϊκή επικράτεια μπορεί να εξηγηθεί από τις επαφές με την υπόλοιπη ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, όπου οι από αιώνες προϋπάρχουσες λατρείες γυναικείων θεοτήτων της ομάδας της Inanna-Ishtar άρχισαν να ακμάζουν και στις παρακείμενες περιοχές και στους γειτονικούς πολιτισμούς.²² Αυτές οι επιρροές από την Ανατολή –δεν θα πρέπει βεβαίως να παραλειφθούν και οι σημαντικότερες επιρροές από τον μινωικό πολιτισμό– ακολούθως προσαρμόστηκαν και μετασχηματίστηκαν σε ορισμένα σημεία από τους μυκηναίους τεχνίτες χρησιμοποιώντας διαφορετικές τεχνοτροπίες. Μυκηναϊκά ειδώλια έχουν βρεθεί συχνά σε κατοικίσιμες περιοχές, τάφους και περιστασιακά σε θρησκευτικά κτίσματα, όπως για παράδειγμα στην Ασίνη («άρχοντας της Ασίνης») και στο Μπερμπάτι.²³ Ο Τύπος Ψ των μυκηναϊκών ειδωλίων έγινε ο πιο συχνός και συνήθως χαρακτηρίζεται ως απεικόνιση θεότητας σε στάση ευλογίας. Υπάρχουν αρκετά προβλήματα ερμηνείας σχετικά με τη θρησκευτική υπόσταση των ειδωλίων Τύπου Ψ. Ίσως τελικά να πρόκειται για λατρευτές σε στάση προσευχής ή μύ-

στες οι οποίοι συμμετείχαν σε τελετές «επιφανείας» της θεότητας. Ο Τύπος Ψ εισχώρησε και στη Μήλο, στην Κύπρο και ιδιαίτερα στη Συροπαλαιστινιακή περιοχή. Ένα ειδώλιο από το Χαζόρ ανήκει σχεδόν αποκλειστικά στον Τύπο Ψ, αν και το σώμα του είναι στρογγυλεμένο και στο ένδυμά του υπάρχουν επιπλέον διακοσμητικοί δακτύλιοι. Παραλλαγές του Τύπου Ψ με στενότερα σώματα έχουν καταγραφεί και από το Λαχίς (Lachish) και τη Minet el Beida.²⁴ Από έναν αποθέτη της Ουγκαρίτ, ο οποίος χρονολογήθηκε από την παρουσία κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου και από ένα ξίφος με την προσωπική σφραγίδα (cartouche) του φαραώ Μερνεφθά (Νέο Βασίλειο/19η δυναστεία: 1236-1223 π.Χ.), προέρχεται ένα ειδώλιο Τύπου Ψ, πρόχειρης όμως τεχνοτροπίας.²⁵ Η κατανομή τους στην Εγγύς Ανατολή είναι παρ' όλα αυτά αρκετά περιορισμένη και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχαιραν ιδιαίτερης αξίας από τους ανατολικούς λαούς. Επίσης τα περισσότερα εισηγμένα μυκηναϊκά ειδώλια είναι κατώτερης ποιότητας και προχειρότερης τεχνοτροπίας, επομένως η θρησκευτική τους σημασία θα ήταν σαφώς μειωμένη. Το ίδιο φαινόμενο ακριβώς παρατηρήθηκε στο Ιερό της Φυλακωπής ΙV, όπου τα χάλκινα ειδώλια από την Εγγύς Ανατολή έχουν ερμηνευθεί ως εισηγμένα και αναθηματικού χαρακτήρα.

Σχετικά με την παρουσία σημαντικών εισηγμένων ειδωλίων, ένα χάλκινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο με κωνικό κάλυμμα κεφαλής του «εφορμόντος» θεού Ρεσέφ, ύψους 7 εκ., στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. 1582) πιθανώς προέρχεται από την περιοχή της Ουγκαρίτ και βρέθηκε στην ακρόπολη της Τίρυνθας σε στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (εικ. 7).²⁶ Συμπληρωματικά, στη μυκηναϊκή Ελλάδα αναφέρονται και ειδώλια τα οποία απεικονίζουν ασφαλέστερα θεότητες, ειδικότερα όταν συνοδεύονται από αναθήματα ή κατέχουν κάποια ιδιαίτερη θέση στο εσωτερικό κτισμάτων, όπως προαναφέρθηκε. Αυτή είναι η περίπτωση με ένα μυκηναϊκό ειδώλιο Τύπου Α της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (13ος αι. π.Χ.), το οποίο βρέθηκε σε βάθρο πλατφόρμας στη νοτιοδυτική γωνία του Δωματίου 32 που λειτουργούσε ως ιερό στα ανατολικά της Οικίας των Τοιχογραφιών στην ακρόπολη των Μυκηνών (εικ. 8). Το ειδώλιο αυτό με τα υψωμένα χέρια ήταν το μοναδικό στο ιερό δωμάτιο και συνοδευόταν από 44 κωνικές υάλινες χάντρες και κεραμική (κύλικες, κύπελλα, πίθους).²⁷ Παρόμοια στοιχεία παρατηρήθηκαν και στην περίπτωση του πήλινου ειδωλίου της «Κυρίας της Φυλακωπής», όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα (εικ. 6).

Αξιολόγηση των ανθρωπόμορφων ειδωλίων Συμπεράσματα

Στον μυκηναϊκό χώρο αναφέρθηκαν ειδώλια σε στάσεις με υψωμένα χέρια ή Τύπου Ψ, τα οποία πιθανόν να απεικονίζουν λατρευτές σε στάση ικεσίας και προσευχής, παράλληλα με ειδώλια τα οποία απεικονίζουν ασφαλέστερα θεότητες λόγω των αναθημάτων και των προσφορών που τα συνόδευαν καθώς και της εξέχουσας θέσης τους στο εσωτερικό κτισμάτων προορισμένων για λατρευτικούς σκοπούς. Όσον αφορά τα ειδώλια από την Εγγύς Ανατολή, θεωρώ ότι εκείνα σε στάση επίθεσης του «εφορμόντος θεού» απεικονίζουν πολεμικές θεότητες σε σχέση με το σύνολο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους: το κερασφόρο κάλυμμα της κεφαλής συνδέεται με τον Βάαλ και τον Ρεσέφ τις περισσότερες φορές.²⁸ Κάποια ειδώλια σε όρθια στάση

7. Χάλκινο ειδώλιο πολεμικής θεότητας ανατολικής προέλευσης από την ακρόπολη της Τίρυνθας. Ύψος: 0,70 μ. ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδος. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 1582.

8. Πήλινο ειδώλιο Τύπου Α από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών. Ύψος: 0,29 μ. 1300-1200 π.Χ., ΥΕ ΙΙ Β περίοδος.

ευλογίας και κάποια καθισμένα σε θρόνο μπορεί να αναπαριστούν τον πατέρα-θεό Ελ (εικ. 2), αλλά και ευγενείς, ειδικότερα βασιλείς, ενδεδυμένους με χρωματιστούς χιτώνες, καλύμματα κεφαλής και σανδάλια (εικ. 5). Σε θεωρητικό πλαίσιο, ο βασιλιάς ήταν βαθιά εμπλεκόμενος σε λατρευτικές πρακτικές βασισμένες σε αρχαιότερες παραδόσεις και εμφανίζεται να βοηθείται από τους θεούς.²⁹ Σε κείμενο από την Ουγκαρίτ, ο βασιλιάς είναι ο απεσταλμένος της απόλυτης εξουσίας του θεού Ελ, του ανώτατου θεού, και βρίσκεται σχεδόν σε άμεση επαφή με το θεϊκό στοιχείο. Μερικές φορές αποθεώνεται και λατρεύεται, ένα φαινόμενο το οποίο εμφανίζεται σε πολλά παραδείγματα και στην κοινωνική ανθρωπολογία όπου η θεϊκή καταγωγή και η ιεροποίηση του εκπροσώπου της εξουσίας διασφαλίζουν την κοινωνική υπόσταση και τη συντήρηση στην εξουσία των υψηλών κοινωνικών ομάδων.³⁰

Οι απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τα ειδώλια βρίσκονται κωδικοποιημένες κάπου στο σύνολο της πολυσύνθετης θρησκευτικής πρακτικής στην Εγγύς Ανατολή και στον ελλαδικό χώρο της Εποχής του Χαλκού. Τα κείμενα των πινακίδων από την Εγγύς Ανατολή (δυστυχώς όχι εκείνα της μυκηναϊκής Γραμμικής Β) είναι συχνά βοηθητικά ως προς αυτό το θέμα αλλά πρέπει να χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή επειδή καταγράφουν τις απόψεις των κυρίαρχων τάξεων –των μεγάλων κοινωνικών ομάδων–, οι οποίες συχνά δεν αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα. Τα ειδώλια αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της θρησκείας είτε με τη μορφή αναπαραστάσεων θεοτήτων είτε ως απεικονίσεις λατρευτών, ως προσφορές ή αναθήματα. Αν και είναι πολύ δύσκολο να αξιολογηθεί η λειτουργία των ειδωλίων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, είναι αξιοσημείωτο να αναφερθεί ότι τα ειδώλια από την Εγγύς Ανατολή και τον ελλαδικό χώρο είναι μερικά από τα λίγα ευρήματα τα οποία συνδέονται άμεσα με τη θρησκεία. Θα είναι πιο χρήσιμο σε μελλοντικές μελέτες αν τα ειδώλια ερμηνευθούν ως πολυμορφικά στοιχεία της προϊστορικής θρησκείας, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ως απεικονίσεις θεοτήτων ή κυρίαρχων μορφών της κοινωνίας και ως ενδείξεις για την τέλεση της λατρείας σύμφωνα με την εμφάνιση, την ενδυμασία, τις χειρονομίες και τον εξοπλισμό τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, κάθε προσπάθεια ανασυγκρότησης της θρησκείας θα φανεί πιο κατάλληλη και πιο συμπαγής, βασιζόμενη σε ακριβέστερες ενδείξεις οι οποίες και θα εναρμονίζονται με τα πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ H. Weiss (επιμ.), *Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria*, Exhibition from the Directorate-General of Antiquities and Museums, Syrian Arab Republic, Smithsonian Institution Travelling Exhibition Service, Washington D.C. 1985, σ. 126-128, 135-139, 140-147, 168-175, 213-216, 234-243.

² Για τις αρχαιολογικές αυτές θέσεις, βλ. A. Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, τόμ. 1: *From c. 3000 BC to c. 1200 BC.*, Routledge History of the Ancient World, Routledge, London 1995.

³ I. Hodder (επιμ.), *The Meaning of Things: Material Culture and Symbolic Expression*, Unwin Hyman, London 1989, σ. 91.

⁴ O. Negbi, *Canaanite Gods in Metal. An Archaeological Study of Ancient Syro-Palestinian Figurines*, Institute of Archaeology 5, University of Tel Aviv, Tel Aviv 1976, σ. 140· για την τοποθεσία, βλ. λ. «Tell-el-'Ajjul/Beth 'Eglayim» στο *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land (EAEHL)*, Simon and Schuster, New York 1976, σ. 52-61.

⁵ C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, BSA Supplement 18, British School of Archaeology in Athens, Thames and Hudson, London 1985, σ. 23.

⁶ Negbi, *ό.π.*

⁷ Στο ίδιο, σ. 29· Renfrew, *ό.π.*, σ. 303.

⁸ Η χρονολόγηση αφορά εδώ την Εποχή του Χαλκού μόνο στην Εγγύς Ανατολή. Για τους ναούς της Εγγύς Ανατολής οι οποίοι αναφέρονται στο κείμενο, την τυπολογία και τη χρονολόγησή τους, βλ. A. Mazar, «Temples of the Middle and Late Bronze Ages and the Iron Age», στο A. Kempinski και R. Reich (επιμ.), *The Architecture of Ancient Israel*, Israel Exploration Society, Jerusalem 1992, σ. 161-171 και G.R.H. Wright, «Pre-Israelite temples in the land of Canaan», *Palestine Exploration Quarterly* (1971), σ. 17-32. Για τους διδύμους ναούς της Ουγκαρίτ σε σύνοψη, βλ. K. Kohlmeyer, «Ugarit (Ras Shamra)», στο Weiss, *ό.π.*, σ. 249-251, ειδ. σ. 251. Για το «Ναό της Σπλήης» και το «Ναό του Ορθοστάτη» στο Χαζόρ, βλ. Y. Yadin, *Hazor: The Rediscovery of a Great Citadel of the Bible*, Weidenfeld and Nicholson, London 1975, σ. 47 και 94 αντίστοιχα. Για το Ναό 2048 στη Μεγιδδώ, βλ. Mazar, *ό.π.*, σ. 170-171 και σημ. 42-43.

⁹ Για το ειδώλιο στην εικόνα 5, βλ. O.W. Muscarella, *Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, New York 1989, αρ. 1985.262.2.

¹⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα κείμενα της Ουγκαρίτ, βλ. το έργο του C.F.A. Schaeffer, *The Cuneiform Texts of Ras-Shamra-Ugarit. The Schweich Lectures of the British Academy, 1936*, British Academy-Oxford University Press, London 1939.

¹¹ Renfrew, *ό.π.*, σ. 225· Γ. Σακελλαράκης, Χ. Ντούμας, Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Σπ. Ιακωβίδης, *Ελληνική Τέχνη. Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 61, εικ. 24 και σ. 300.

¹² C. Renfrew και P. Bahn (επιμ.), *Αρχαιολογία: Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές Εφαρμογές*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, σ. 528.

¹³ Για το ειδώλιο από τη Minet el Beida, βλ. Renfrew, *ό.π.*, σ. 309, εικ. 8:3. Πρωταρχική δημοσίευση στο C.F.A. Schaeffer, *Ugaritica I. Études relatives aux découvertes de Ras Shamra. Mission de Ras Shamra*, τόμ. 3: *Bibliothèque archéologique et historique* 31, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris 1939, εικ. 25.

¹⁴ Renfrew, *ό.π.*, σ. 302, εικ. 8.2, πίν. 59· Α. Παπαεθυμίου-Παπανθίμου, *Τελετουργικός Καλλιπαισμός στο Προϊστορικό Αιγαίο*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 100 και 195, εικ. 49.

¹⁵ Negbi, *ό.π.*, εικ. 24· C. Lambrou-Phillipson, *Hellenorientalia: The New Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 BC. Interconnections Based on the Material Record and the Record Evidence plus Orientalia, a Catalogue of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syro-Palestinian, Cypriot Antiquities, Studies in Mediterranean Archaeology (SIMA) Pocket Books* 95, Paul Åströms Förlag, Gothenburg 1990, σ. 383-384, εικ. 17, αρ. 518 και αρ. 563 αντίστοιχα. Για πλήρη κατάλογο των εισηγμένων αντικειμένων από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο που έχουν βρεθεί στην Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, βλ. τη βάση δεδομένων στην ιστοσελίδα του *Corpus of the Late Bronze Age Imports from the Near East and Egypt (C.L.I.N.E.) Database*: www.home.gwu.edu.

¹⁶ P.A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery: An Introduction*, Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 36, Oxford 1993, σ. 172, 174· P.P. Betancourt, *Η Ιστορία της Μινωικής Κεραμικής*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1985, σ. 108, 135 και με βιβλιογραφικές αναφορές στο θέμα.

¹⁷ Για την εμφάνιση της μυκηναϊκής κεραμικής στην Ανατολική Μεσόγειο γενικότερα, βλ. F.H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge University Press 1951.

¹⁸ Για τα ειδώλια Τύπου Α και Β από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, βλ. τη δημοσίευσή τους από τους A.D. Moore και W.D. Taylour, *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavations Within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*, Fasc. 10: *The Temple Complex* [W.D. Taylour, E.B. French και K.A. Wardle (επιμ.)], Oxbow Books, Oxford 1999, σ. 46-62 και εικ. 11-22 για την τυπολογία, και σ. 87-101 για τη λειτουργία και ερμηνεία των ειδωλίων.

¹⁹ A. Moore, «The large monochrome terracotta figures from Mycenae—the problem of interpretation», στο E.B. French και K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, Bristol Classical Press 1988, σ. 219-228, ειδ. σ. 223.

²⁰ Moore, «The large monochrome terracotta ...», *ό.π.*, σ. 223.

²¹ Η έλλειψη δήλωσης των χαρακτηριστικών του φύλου έχει παρατηρηθεί και σε ορισμένα σαφώς πρωιμότερα χάλκινα ειδώλια από την ακρόπολη της Τροίας, τα οποία προέρχονται από το στρώμα καταστροφής της Τροίας II και χρονολογούνται περίπου το 2500-2300 π.Χ. Βλ. I. Antonova, V. Tolstikov και M. Treister, *The Gold of Troy. Searching for Homer's Fabled City. Official Catalogue of the Exhibition at the Pushkin State Museum of Fine Arts in Moscow*, D. Easton (επιμ.), Thames and Hudson, London 1996, σ. 145, εικ. 165.

²² E.B. French, «The development of Mycenaean terracotta figurines», *BSA* 66 (1971), σ. 100-177, ειδ. σ. 106.

²³ O. Frödin και A. W. Persson, *Asine: Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag, Stockholm 1938· C.W. Blegen, *Prosymna: The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*, Cambridge University Press, Cambridge 1937. Για τον «άρχοντα της Ασίνης» της YE IIIΓ περιόδου (12ος αι. π.Χ.), βλ. Γ. Σακελλαράκης κ.ά., *ό.π.*, σ. 243, εικ. 18-19 και σ. 331.

²⁴ French, *ό.π.*, σ. 131.

²⁵ C.F.A. Schaeffer, «Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Mineptah, tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles de Ras Shamra», F.A. Claude, C.F.A. Schaeffer κ.ά. (επιμ.), *Mission de Ras Shamra*, τόμ. 8: *Bibliothèque archéologique et historique / Institut français d'archéologie de Beyrouth* 64, P. Geuthner, Paris 1956, σ. 169.

²⁶ Το ειδώλιο χρονολογείται τον 15ο-13ο αι. π.Χ.: E. Vermeule, *Ελλάς. Εποχή του Χαλκού*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1983, σ. 421 και εικ. XLVIII:Δ· Lambrou-Phillipson, *ό.π.*, σ. 361, εικ. 17, No. 500.

²⁷ A.D. Moore και W.D. Taylour, *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*, Fasc. 11: *The Room with the Fresco Complex* (υπό δημοσίευση), αρ. 69-1221· Βλ. επίσης Γ. Σακελλαράκης κ.ά., *ό.π.*, σ. 242, εικ. 17 και σ. 330-331.

²⁸ J. Gray, *The Canaanites*, Thames and Hudson, London 1964, σ. 83.

²⁹ Για το θέμα αυτό καθώς και για πληροφορίες σχετικά με τη θρησκεία και την κοινωνία στην προϊστορική Εγγύς Ανατολή, βλ. M. Heltzer, *The Internal Organisation of the Kingdom of Ugarit*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1982.

³⁰ K.V. Flannery και J. Marcus, «Ancient Zapotec ritual and religion: an application of the direct historical approach», στο C. Renfrew και E.B.W. Zubrow (επιμ.), *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, σ. 59. Βλ. επίσης σχετικά και K.V. Flannery, *The Early Mesopotamian Village*, Academic Press, Inc., New York 1976, σ. 348.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

εικ. 4: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 1: *Προϊστορία και Πρωτοϊστορία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1970, σ. 287.

εικ. 6, 8: Γ. Σακελλαράκης κ.ά., *Ελληνική Τέχνη. Η Αυγή της Ελληνικής Τέχνης*, Εκδοτική Αθηνών 1994, σ. 61, εικ. 24 και σ. 242, εικ. 17 αντίστοιχα.

εικ. 7: E. Vermeule, *Ελλάς. Εποχή του Χαλκού*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1983, εικ. XLVIII:Δ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

GOODISON L. / MORRIS C. (επιμ.), *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence*, British Museum Press, London 1999, κεφ. 1-4.

GRAY J., *The Canaanites*, Thames and Hudson, London 1964.

HODDER I. (επιμ.), *The Meaning of Things: Material Culture and Symbolic Expression*, Unwin Hyman, London 1989.

KENYON K., *Archaeology in the Holy Land*, Ernest Benn, London 1979.

LAMBROU-PHILLIPSON C., *Hellenorientalia: The New Eastern Presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1100 BC. Interconnections Based on the Material Record and the Record Evidence plus Orientalia, a Catalogue of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syro-Palestinian, Cypriot Antiquities, Studies in Mediterranean Archaeology (SIMA) Pocket Books 95*, Paul Åströms Förlag, Gothenburg 1990.

MOORE A.D. / TAYLOYR W.D., *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*, Fasc. 10: *The Temple Complex*, [W. D. Taylour, E. B. French και K. A. Wardle (επιμ.)], Oxford: Oxbow Books, Oakville: David Brown Book Company 1999.

NEGBI O., *Canaanite Gods in Metal. An Archaeological Study of Ancient Syro-Palestinian Figurines*, Institute of Archaeology 5, University of Tel Aviv, Tel Aviv 1976.

RENFREW C., *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Supplement 18*, British School of Archaeology in Athens, Thames and Hudson, London 1985.

UCKO P.J., *Anthropomorphic Figurines of Pre-Dynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*, Royal Anthropological Institute Occasional Papers 24, Andrew Szmidla, London 1968.

Anthropomorphic Figurines from the Near East and Mycenaean Greece: Interpretation Problems

Konstantinos Galanakis

The Late Bronze Age anthropomorphic figurines from the Near East and Mycenaean Greece provide most valuable data for the study of the prehistoric religion, certain aspects of which are common in the countries bordering the Eastern Mediterranean basin. Trying to interpret these statuettes one wonders if they represent early female deities, warrior gods and deified kings, effigies of worshipers or votives and offerings to consecrated sites and sanctuary deposits.

In this article we present information concerning the provenance, appearance and gestures of these figurines as well as the archaeological data from important selected sites of Mycenaean Greece and Near East, where many of them have been discovered.

We also examine the intercultural character of some of them and we attempt to answer the question concerning their identity, whom might they represent and what is their probable symbolism.